

## ФУНКЦИОНАЛНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ГРАМАТИЧНАТА И ЛЕКСИКАЛНАТА СЕМАНТИКА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Между морфологичното и лексикалното равнище на езиковата структура съществува функционално взаимодействие, което е проява на компенсаторен механизъм: лексикални средства се използват за изразяване на граматични значения и обратно - морфологични форми се използват като словообразователно средство<sup>1</sup>.

Аналитичният характер на съвременния български език активизира процесите на граматикализация на редица лексикални единици. Според Г. Герджиков критерият за измерване степента на синтетизъм/аналитизъм на един език се поставя в зависимост от начина на предаване на граматичната информация<sup>2</sup>. Ако граматичната информация или част от нея се прехвърля от синтетичните форми върху други средства (служебни думи и по-рядко пълнозначни думи), езикът е аналитичен или се развива в посока към аналитизъм<sup>3</sup>. Прехвърлянето на граматичната информация за падеж от словоформите на имената върху предлозите, от една страна, води да разрушаване на падежите като граматична категория, а от друга страна, натова варва предлозите с повече значения, някои от които са чисто граматични<sup>3а</sup>.

При глаголите част от граматичната информация се прехвърля върху спомагателни глаголи и върху частици, което довежда до голямо разнообразие от композирани глаголни форми. При резултативните глаголни времена в съвременния български език например граматичната информация за време изцяло се поема от спомагателния глагол *съм*, а статалното значение - от миналото свършено деятелно причастие, срв:

- сегашно резултативно (минало неопределено):

(аз) *съм чел*

- минало резултативно (минало предварително):

(аз) *бях чел*

- бъдеще резултативно (бъдеще предварително):

(аз) *ще съм чел*

- бъдеще резултативно в миналото (бъдеще предварително в миналото):

(аз) *щях да съм чел*

Подобно е разпределението на граматичната информация например при така нар. продължителни глаголни времена в английския език. Значението за време се изразява със спомагателния глагол *to be*, а значението за продължителност - с *ing*-глаголна форма, срв:

- сегашно продължително: *I am asking*

- минало продължително: *I was asking*
- бъдеще продължително: *I will be asking*

Като посочва редица примери за граматикализация на модалната частица *да*, на частицата *нека*, на глаголните форми *недей/недейте*, *няма*, *има* и на възвратноместоименните частици *се* и *си*, Кр. Чолакова отбелязва, че превръщането на лексикалната единица в елемент на формообразуването е свързано с десемантизация и конверсия на съответната лексема<sup>4</sup>.

На десемантизация се подлагат глаголите в глаголно-именни словосъчетания като *проявявам интерес* вм. *'интересувам се'*, *оказвам помощ* вм. *'помагам'*, *вземам участие* вм. *'участвувам'*. Глаголният компонент в тези словосъчетания, чийто смислов център е съществителното име, по транзитивната си употреба се доближава до спомагателния глагол (*съм* или синоними на *съм*) в именното сказуемо.

Както доказва Кр. Кабакчиев, една от основните причини за широкото разпространение на посочените словосъчетания е да се компенсира двувидовостта на еквивалентния глагол в случаи като *давам/дам гаранции* вм. *гарантирам* (несв. и св.), *извършвам/извърша атака* вм. *атакувам* (несв. и св.)<sup>5</sup>. Следователно глаголният компонент е не само десемантизиран, но и натоварен с изпълнение на граматични функции.

Особен интерес предизвиква въпросът за съвместимостта на лексикални и граматични семи вътре в една форма. С изключение на чисто морфологичните категории като род и число на прилагателните имена, които са асемантични, при формите на другите категории съществува взаимодействие между лексикална семантика и граматично значение.

От една страна, реализацията на дадено категориално граматично значение е зависима от семантиката на съответната дума, от друга страна, категориалното значение може да оказва влияние върху лексикалната семантика и да я променя. Компенсаторният механизъм се проявява в това, че или парадигмата от форми на съответната категория остава дефективна (поради лексикалносемантичните ограничения, които блокират възможността за противопоставяне по граматичен признак), или формата се натоварва с променено лексикално значение, което я извежда извън граматичното противопоставяне в противопоставяне от семантичен тип.

Освен че нарушава лексикалносемантичното тждество между формите, лексикализираната се форма променя своята принадлежност към определен морфологичен клас и своята функционална характеристика. Изпълнявайки номинационни функции, лексикализираната се форма променя сферата на своята съчетаемост, своята синтактична позиция и контекстуалните си връзки.

Примерите за дефективност на парадигми от форми са многобройни. Особено характерни са те при морфологичните категории със семантична доминанта, т.е. при словоизменителните категории.

При класификационните категории, каквито са родът на

съществителните имена и видът на глаголите, реализацията на специфичното граматично значение се поставя в зависимост от друга морфологична категория. Напр. реализацията/нереализацията на значението за род е в пряка зависимост от числото на съществителното име: в единствено число всяко от българските съществителни имена принадлежи към определена родова грамема, докато в множествено число съществителните са безразлични към категорията род. Това се отнася не само за съществителните плуралия тантум (*клеци, очила, трици, въглища, преговори, данни, скрупули* и мн. др.), но и за което и да е друго съществително в множествено число, напр. *проблеми* - мн.ч. от *проблем* (м.р.) или от *проблема* (ж.р.), *кръстници* - мн.ч. от *кръстник* (м.р.) или от *кръстница* (ж.р.) или от *кръстник + кръстница*.

При словоизменителните категории, чиито форми образуват затворена система (парадигма), интегрирана от така нар. общо (категориално) значение, причините за дефективност са предимно лексикалносемантични.

Неброимите съществителни имена (веществени, абстрактни, събирателни) напр. са с дефективна парадигма за число: те са или сингулария тантум, или плуралия тантум. Ако съществителното назовава недискретна и количествено неопределена веществена или абстрактна маса, значи то не представлява някакъв цялостен "предмет", който може да се брои: *захар, вода, бензин, кожа, пясък, вълна* (веществени съществителни сингулария тантум), *джибри, стърготини, трици, въглища, огризки* (веществени съществителни плуралия тантум), *смелост, слепота, щастие, възпитание, разцвет, разтуха* (абстрактни съществителни сингулария тантум), *аплодисменти, данни, дебати, наченки, оглушки, размирици* (абстрактни съществителни плуралия тантум). Събирателните съществителни, които означават съвкупност от еднородни предмети, равна на едно цяло, са само сингулария тантум. Извън съвкупността предметите обаче могат да се броят, напр: *учителство* (синг.тантум), но *учител - учители; паваж* (синг.тантум), но *паве - павета; камънак* (синг.тантум), но *камък - камъни*.

Като категория със семантична доминанта степените за сравнение не се разпростират върху цял клас от прилагателните имена - относителните прилагателни. Те означават качество, което не може да се околичествява (измерва), напр. *златен* (относително за произход), *детски* (относително за предназначение), *бащин* (относително за притежание), *есенен* (относително за свойственост). Нещо повече - голяма част от емпиричните качествени прилагателни, които означават собствени, а не рационални (оценъчни) признаци, също не могат да се степенуват, напр. *жълт* (прилагателно за цвят), *бос, гол* (прилагателни за физически качества) и др.

При глаголните категории също е налице взаимодействие между морфологична форма и лексикално значение.

Така напр. някои глаголи са с дефективна числова парадигма: когато семантиката на глагола предполага повече от един вършител (субект на

действието), глаголните форми са плуралия тантум: *насядаме, налягаме, наскочаваме, разотиваваме се*<sup>6</sup>. Глаголите с взаимновъзвратно значение също се употребяват само в мн.ч., тъй като субектите на действието са най-малко двама (вършител и получател): *обичаваме се, целуваме се, прегръщаме се, помагаме си*.

Глаголи, които означават природни явления или процеси, свойствени само на животни, са дефективни по отношение на категорията лице: те се употребяват само в трето лице, напр. *водата се лее* (\*аз се лея, ти се лееш), *тревата се зеленее* (\*аз се зеленея, ти се зеленееш), *кравата се отели* (\*аз се отелих, ти се отели). Единствено при антропологизация и метафоризация е възможно такива глаголи да се използват в първо и второ лице.

Множество примери за лексикалните ограничения при функциониране на глаголните времена се съдържат в една статия на К.Иванова, Л.Лашкова и П.Баракова<sup>7</sup>. На друго място К.Иванова специално разглежда въпроса за семантичните ограничения при реализиране на императива в съвременния български език<sup>8</sup>. В статията на трите авторки се отбелязва, че въздействията върху функционирането на граматичните категории са както "вътрешнолексикални", така и "външнолексикални"<sup>9</sup>. "Вътрешнолексикалното" въздействие е въздействието на лексикалната семантика, а "външнолексикалното" - влиянието на семантиката на глаголното обкръжение, макар семантичното съгласуване между частите на вербалната група да е по-скоро резултат от взаимодействието на граматично и лексикално значение.

Подходящ пример в това отношение е категорията залог на глагола. Известно е, че субектните по значение глаголи нямат пасивни форми, тъй като признакът, който те назовават, се приписва като постоянно или временно свойство на субекта, а притежанието му не е свързано с някакъв обект, напр. *Ножът (не) реже* 'ножът не притежава свойството да реже, т.е. той е *остър*(изхабен)'. Ако обаче субектът е лице, глаголът променя своето значение и от субектен се превръща в обектен. Прякото допълнение в случая има задължителна употреба: *Иван (не) реже* (какво?).

Както се посочва и в статията на трите авторки<sup>10</sup>, глаголите с каузално значение са две групи: а/ 'каузирам положителни емоции' - *вълнувам, възхищавам, вдъхновявам, впечатлявам, завладявам, радвам, стимулирам* и др. и б/ 'каузирам отрицателни емоции' - *тревожа, заблуждавам, поразявам, ядосвам, обричам* и др. Нека сравним само тълкуването на първите няколко глагола в Речника на българския език: *вълнувам* 'предизвиквам у някого силни чувства', *възхищавам* 'предизвиквам у някого възхищение', *вдъхновявам* 'предизвиквам у някого вдъхновение'. Следователно посочените глаголи са обектни и имат общо значение 'въздействие върху одушевен обект (лице)'. Всички те имат възвратни съответствия, но залоговото отношение при употребата им не е пасивно: компенсаторният механизъм им налага да променят семантиката си така, че

да се превърнат в субектни глаголи, срв.: *вълнувам се* 'намирам се във възбудено душевно състояние', *възхищавам се* 'изпитвам възхищение', *въдъхновявам се* 'обзет съм от въдъхновение'.

Неотбелязана досега е останала една абсолютна употреба на глаголите с каузално значение, напр. *древните пропуски тревожат, огънят на родолюбието въдъхновява, стремежът към музикално съвършенство възхищава, филмът завладява с културата на водене на разказа* (примерите са от периодичния печат). Елиминирането на обекта (впрочем навсякъде той може да бъде изразен напр. с местоименната форма *ни* 'нас, хората', но би бил празен символ за удовлетворяване на валентността) влече след себе си сериозна семантична трансформация: в тази си употреба глаголите реализират значение 'притежавам свойството да оказвам въздействие', т.е. глаголите са субектни, а не обектни, както трябва да се очаква.

Не по-малко важно значение за изясняване на сложното взаимодействие между лексикални и граматични значения има въпросът за нарушаването на лексикалносемантичното тъждество между формите на една морфологична категория. В този случай става дума за такова въздействие на граматичното значение върху лексикалното, при което лексикалното значение се променя. Както отбелязахме, лексикализираната се форма престава да бъде член на противопоставяне от граматичен тип. Категориалният инвариантен семантичен потенциал загубва своята системна релевантност и се трансформира в семантичен признак от промененото лексикално значение на съответната форма. Например при образуване на форми за множествено число от неброими абстрактни съществителни имена (*нежности, геройства, полемики, церемонии, трудности, неизправности, ходения, четения, симпатии, радости, тревоги*) количеството на предметния признак не означава разчлененост, а интензивност. Този признак в съвкупност с други признаци, като обобщеност, неопределеност, продължителност, мултипликативност, представя компонент от семантичната структура на лексикализираната форма.

Ще илюстрираме резултатите от процеса на лексикализация с материал от някои степенувани наречия: *по-долу, по-горе, по-напред, най-напред, по-скоро, по-добре, по-рано, по-късно, по-нататък, най-вече, най-малко, най-много, по-право, най-после, най-сетне*<sup>11</sup>.

По значение посочените форми се обединяват в следните групи:

а/ Наречия за локализация на действието във времето - *най-напред* 'начало', *по-горе, по-напред, по-рано* 'предходност', *по-долу, по-нататък, по-късно* 'следходност', *най-после, най-сетне, най-подир* 'край';

б/ Наречия за градация на интензивността - *по-скоро* 'повече, в по-голяма степен', *най-вече, най-много* 'в максимална степен', *най-малко* 'в минимална степен';

в/ Наречия за съответствие - *по-долу* 'с по-ниско качество', *по-горе* 'по-добре', *по-добре* 'за предпочитане';

г/ Наречия за образец - *по-право, по-скоро, по-добре* 'по-точно'.

При все че всички значения на изброените наречия са резултат от семантичното разчленяване на формата, някои наречия не променят своя семантичен клас, напр. *рано* 'време', *по-рано* 'преди': *По-рано те се разбираха във всичко* (Ат. Далчев).

В други случаи наречието отстранява синтагматичната си връзка с глагола и започва да изпълнява функция на детерминатор на семантичното съдържание на цялото изречение, напр. *по-скоро* 'по-точно': *Това е по-скоро една особеност на българския език* (Ат. Далчев).

Лексикализацията на морфологични форми е типичен пример за проява на закона за езиковата икономия: лексикализираните форми разширяват семантичната структура на думата с допълнителни значения, т.е. самата форма се използва като средство за лексикална номинация.

И така функционалното взаимопроникване на граматичната и лексикалната семантика, което се осъществява по определен компенсаторен механизъм, води до следните резултати: десемантизация и граматикализация на лексикалните единици, дефективност на морфологичните парадигми, лексикализация на морфологичните форми. Независимо от посоката на въздействие лексикалните и граматичните семи се кооперират и се намират в отношение на съвместимост.

#### БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> В. Г. Гак. Теоретическа граматика на французското език. Морфология. М., 1986, стр. 38-39.
- <sup>2</sup> Г. Герджиков. Тенденцията към аналитизъм - определение, метод за измерване, причини, следствие. - Съпоставително езикознание, 1983, №5, стр. 46-55.
- <sup>3</sup> Пак там, стр.48.
- <sup>3а</sup> Л. Андрейчин. Към въпроса за ролята на предлозите в аналитичните езици. - В: Omagiu lui Jorgu Jordan. București, 1958, p.21-27.
- <sup>4</sup> Кр. Чолакова. За граматикализацията на някои лексеми и лексеми - форми. - В: Славистичен сборник. С., 1978, стр. 137-143.
- <sup>5</sup> Кр. Кабакчиев. Глаголно-именна съчетаемост и аспектиалност. С., 1992, стр. 20-21.
- <sup>6</sup> Граматика на съвременния български книжовен език. Т.2. Морфология. С., 1983, стр. 236; Ст. Георгиев. Българска морфология. Велико Търново, 1991, стр. 287.
- <sup>7</sup> К. Иванова, Л. Лашкова, П. Баракова. Лексикални ограничения при функционирането на граматическите категории на глагола. - В: Славянска филология, т. XVII. С., 1983, стр. 65-75.
- <sup>8</sup> К. Иванова. Някои ограничения при реализирането на императива в съвременния български език. - В: Славистичен сборник. С., 1985, стр. 70-75.
- <sup>9</sup> К. Иванова, Л. Лашкова, П. Баракова. Пос. съч., стр. 68.
- <sup>10</sup> Пак там, стр. 74.
- <sup>11</sup> Част от посочените форми са анализирани от К. Ничева. Семантични особености на степените за сравнение при някои наречия в славянските езици. - Известия на Института за български език, кн. XI. С., 1964, стр. 161-169.